

Osmanlı Dönemi Arap Şehir Tarihi Üzerine Bir İnceleme

Nelly HANNA*

Çev: Mustafa Macit Karagözoglu

ARAP ŞEHİR TARİHÇİLİĞİ oldukça kapsamlı bir konudur. Zira Kahire, Fez ve Halep gibi şehirler çok geniş bir coğrafyaya yayıldıkları gibi, bu şehirler hakkında XX. yüzyılın başlarına kadar uzanan akademik bir literatüre de sahip bulunmaktayız. Bu çalışma; ne Maşrık'taki ve Mağrib'deki bütün Arap şehirlerini kapsama iddiasındadır, ne de Arap şehirleriyle ilgili yapılan ve pek çoğu, bugün konuya bakış açımızı değiştiren temel çalışmaların tamamını içermektedir.¹ Kısaca bu makale, Kahire'yi esas alarak, Bilâdü'-ş-Şâm [Suriye, Ürdün, Lübnan, İsrail, Filistin] ile Mağrib'de yer alan -ve haklarındaki zengin literatürden dolayı esasen her biri müstakil çalışmaları hak eden- diğer bazı şehirlerle zaman zaman mukayeseler sunacaktır. İncelenecek saha ise, son 10-15 yılın akademik çalışmalarındaki bazı temayüllerin değerlendirilmesiyle sınırlı olup, diğer pek çok konu dışarıda bırakılacaktır. Başka bilim adamlarının uzun vadede bu çalışmayı ilerletmesi ümit edilmektedir.

Osmanlı çalışmalarına son yıllarda gösterilen ilgi, XVI.-XVIII. yüzyıllara ait, önceki araştırmacıların ulaşabileceğinden çok daha fazla sayı ve çeşitteki ikinci elden kaynağı gün yüzüne çıkarmıştır.² Bu çalışmalar yakın zamana kadar keşfedilmemiş bazı yeni kaynakları ihtiva etmenin yanı sıra, bilinen fakat neş-

* Prof. Dr., Kahire Amerikan Üniversitesi Arap Çalışmaları Bölümü Başkanı.

1 Şehirler hakkındaki literatürün genel bir değerlendirmesi için bkz. Masashi Haneda ve Toru Miura, *Islamic Urban Studies: Historical Review and Perspectives*, Londra: Kegan Paul International, 1994. Bu kapsamlı çalışma; şehirlere dair literatürü incelerken, Mağrib, Maşrık, Türkiye, İran ve Orta Asya'ya ilişkin müstakil bölümler içermektedir.

2 Son yıllarda Zağvan'daki Temimi Vakfı (Tunus), Osmanlı çalışmalarıyla ilgili çok faal bir rol oynamıştır. 1990'dan beri *Arab Historical Review for Ottoman Studies*'in yayını üstlenmiştir. Ayrıca, Osmanlı dönemindeki Arap vilayetleriyle ilgili başka şeylerin yanında, Vakfın düzenli olarak desteklediği sempozyumların metinlerini de içeren bir yayın dizisi vardır. Vakfın yayınları arasında, şehir tarihiyle alakalı pek çok konuyu da kapsayan "the Etudes d'Histoire Morisque" adlı ikinci bir yayın dizisi daha bulunmaktadır.

redilmemiş bazı kaynakların yayınlanarak daha kolay temin edilebilmesini de sağlamıştır. Yazma eserler, arşiv belgeleri, tapu tahrir defterleri ile vakıf ve mahkeme kayıtlarını da içeren bu yayınlar ciltlerce tutmakta olup araştırma imkanlarına büyük katkıda bulunmuşlardır.³

Bu kaynakların gün ışığına çıkarılmasının bir sonucu da, Arap şehirleri üzerine çalışan araştırmacılara son yıllarda geniş ampirik çalışmalar yapma imkanı sağlamış olmasıdır. Sonuçta, onların bu çalışmalarda yaklaşımları; çoğu tarihçinin Osmanlı dönemindeki şehirleri çalışmak için yararlı birer vasıta olarak görmediği “Ortadoğu şehri” yahut “İslam şehri” gibi modellerden büyük ölçüde uzaklaşmıştır. Esasında, “İslam şehri” modeli son birkaç yılda pek çok tarihçi tarafından tenkit edilmiştir.⁴ Önceki pek çok çalışmanın bir şehrin İslamî olup olmadığına dair sorduğu sorular ile İslamî bir şehrin nasıl olduğu-

3 Oldukça fazla sayıdaki yayının tamamını burada zikretmek mümkün olmamakla birlikte, Kahire'ye ait belgelerin yayınıyla ilgili birkaç örnek, bu faaliyeti tavsif etmeye yetecektir. Yakın zamanda yayınlanan tarihî el yazmaları şunları kapsamaktadır: Ahmed ed-Dimirdaşı Kethüda Azaban, *ed-Dürratü'l-musâne fi ahbâri'l-Kinâne*, Daniel Crecelius ve Abdülvahab Bekr (ed.), Kahire: Dârü'z-Zehra, 1992; Mustafa b. İbrahim tâbi' Hasan Ağa Azaban ed-Dimirdaşı, *Târihu vekâyi'i Mısri'l-Kahirati'l-mahrûse*, Salah el-Heridî (ed.), Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâik, 2002; el-Avfi, *Yevmiyyâtü İbrahim Ebî Bekr es-Sevalhî el-Avfi*, Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim (ed.), Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Câmi', 1997; el-Bekrî es-Siddîkî, Muhammed b. Ebî's-Surûr (Şeyhu'l-İslam), *en-Nüzhetü'z-zekiyye fi zikri vülâti Mısır ve'l-Kâhireti'l-mu'âziyye*, Abdürrezzak İsa (ed.), Kahire: el-Arabî li'n-Neşr, 1997; Demirî, *Kudâtü Mısır fi'l-karni'l-âşir ve'r-rub'i'l-evvel mine'l-karni'l-hâdi'aşer*, Abdürzazık İsa ve Yusuf el-Mahmudî (ed.), Kahire: el-Arabî li'n-Neşr, 2000; Yusuf Melvânî, *Tuhfetü'l-ahbâb bi men meleke Mısır mine'l-mülük ve'n-nüvvâb*, İmad Hilal ve Abdürzazık İsa (ed.), Kahire: el-Arabî li'n-Neşr, 2000; Halil b. Ahmed el-Burcî, *Târihu'l-vezir Muhammed Ali Bâşâ*, Daniel Crecelius, Hamza Bedir ve Hüsameddin İsmail (ed.), Kahire: Dârü'l-Afaki'l-Arabiyye, 1997.

Mahkeme kayıtlarındaki davaların yayınlandığı çalışmalar ise şunlardır: Abdel Rahim Abdelrahman, *The Documents of the Egyptian Courts Related to the Maghariba*, Zaghuan: Publications du centre d'études et de la recherche ottomans, morisques, de documentation et d'information, c. I: 1992; c. II: 1994, c. III: 1999; c. IV: 2004; Selva Ali Mîlâd, *el-Vesâikiu'l-Usmâniyye: Dirâse arşifiyye vesâikiyye li sicillâti mahkemeti'l-Bâbi'l-Âli*, 2 cilt, İskenderiye: Dârü's-Sekâfeti'l-İlmiyye, 2003; İsmail Khashshab, *Le Diwan du Caire, 1800-1801*, Mohammad Afifi ve Andre Raymond (ed.), Kahire: IFAO, 2003.

Bilâdü's-Şam hakkındaki tarihî kaynakların neşri de oldukça etkileyicidir: İbn Hankâh, *Târihu Hums*, Ömer Necib el-Ömer (ed.), Şam: IFEAD, 1987; İbnü's-Siddîk, *Garâibü'l-Bedâyi' ve 'acâibü'l-vekâi'*, Yusuf Nuayse (ed.), Şam: Dârü'l-Marife, 1988; Muhammad al-Makki İbn Hankâh, *Tarikh Hums*, Umar Najib Umar, Şam: Institut français de Damas, 1987; İbn Kenân ed-Dimaşkı, *el-Mevâkibü'l-İslâmiyye fi'l-memâlik ve'l-mehâsinü's-Şâmiyye*, Hikmet İsmail (ed.), Şam: Menşürâtü Vizâreti's-Sekâfe, 1993; Mihayil Berik ed-Dimaşkı, *Târihu's-Şâm, 1720-1782*, Ahmed Gassân Sebanu (ed.), Şam: Dârü Kuteybe, 1982; Muhammad al-Khalili, *Tarikh al-Quds wal-Khalil*, Muhammad Adnan Bakhit ve Nufan Raja al-Sawariah (eds.), Londra: Furqan Foundation, 2004; Şerefüddin el-Ensârî, *Nüzhetü'l-hatîr ve beh-cü'n-nezîr*, Adnan İbrahim ve Adnan Darwish (ed.), Şam: Ministry of Culture, 1991.

4 Bir örnek için bkz. Andre Raymond, “Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views”, *BRISMES*, 1994, c. XXI, sy. 1, s. 3-18.

nu izah etme teşebbüsleri,⁵ muhtemelen ilk Müslüman ordular tarafından yeni fethedilen bölgelerde kurulan yahut yeniden düzenlenen şehirlerle ilgili sorular olup, XVI. yüzyıla geldiğimizde bu sorgulama anlamını yitirmiştir.

Ampirik çalışmalar başka yaklaşımları da ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmalarda “liman şehirleri”, “büyük şehirler” ve “orta ölçekli şehirler” gibi diğer şehir kategorileri incelenmiştir. Mesela, belirli bir zaman diliminde yaygın bazı ortak özelliklere sahip “liman şehirleri” kullanışlı bir modeldir. Avrupa kapitalizmi Osmanlı bölgelerine girerken, liman şehirlerinin oynadığı rolü anlamak için, Anadolu tecrübesine dayanan, teorik bir model olarak öne sürülmüştür.⁶ Bu model, Akdeniz ve Kızıldeniz limanları hakkındaki çalışmalarda da ampirik olarak kullanılmıştır. Bu baptan olarak Daniel Panzac’ın çalışması, Bilâdü’ş-Şam’ın siyasi, dinî ve iktisadî fonksiyonlara sahip iç şehirleri ile XVIII. yüzyılda uluslararası ticaretin artması sebebiyle dramatik bir faaliyet artışına mâruz kalan Akdeniz limanları (Lazkiye, Trablus, Beyrut, Sayda, Sur, Akka, Hayfa, Yafa) arasındaki yapısal farklılığı gözler önüne sermiştir.⁷ Cidde, Süveyş, Tur, Moha gibi Kızıldeniz limanlarını esas alan Michel Tuchscherer de benzeri bir yaklaşımla, Braudel’in Akdeniz için önerdiği ve Chaudhuri’nin Hint Okyanusu için uyguladığı hususlar arasından bazı ortak coğrafi ve kültürel yönleri göstermektedir. Bu yaklaşım, aralarındaki mesafe ve birbirlerini ayıran sınırlara rağmen mezkûr limanları birbirine çok benzeştirmiştir. Bu limanların hepsi kaynak yetersizliği, ticaretle iştigâl, devlet maliyesine yakınlık ve nüfus dengesizliği gibi benzer özellikler taşımaktadır.⁸ Bu bakımdan, C. G. Brouwer ve A. Kaplanian’ın Arapçaya tercüme ettiği Yemen’le (1614-1630) ilgili Felemenkçe belgeler, hâlâ öğrenecek çok şeyimizin olduğu bir bölge için, özellikle ilginçtir.⁹

Andre Raymond’un “büyük” Arap şehirleri üzerine yaptığı pek çok çalışma; Kahire, Halep, Tunus, Şam ve Cezayir’in Osmanlı döneminde taşıdığı bazı or-

5 Bunlardan bazıları: Kenneth Brown, “The Uses of Concept: The Muslim City”, *Middle Eastern Cities in Comparative Perspective*, Londra: Ithaca Press, 1986, s. 73-82; Janet Abu-Lughod, “What is Islamic About a City? Some Comparative Reflections”, *Urbanism in Islam, Proceedings of the International Conference Held October 22-28, 1989*, Tokyo: Middle Eastern Culture Center, 1989, s. 193-217.

6 Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, “Port-Cities in the Ottoman Empire, Some Theoretical and Historical Perspectives”, *Review*, 1993, c. VI, sy. 4, s. 519-58; Leila Tarazi Fawaz ve C. A. Bayly (ed.), *Modernity and Culture: From Mediterranean to the Indian Ocean*, New York: Columbia University Press, 2002.

7 Daniel Panzac, “Commerce et commercants des ports du Liban sud et de Paletine (1756-1787)”, *Villes au Levant, Hommages a Andre Raymond, Revue de Monde Musulman et de la Mediterranee*, 1990, sy. 55-56, s. 75-93.

8 Michel Tuchscherer, “Trade and Port Cities in the Red Sea-Gulf of Aden Region in the Sixteenth and Seventeenth Century”, *Modernity and Culture*, s. 28-42.

9 C. G. Brouwer ve A. Kaplanian, *Early Seventeenth-century Yemen, Dutch Documents Relating to the Economic History of Southern Arabia, 1614-1630*, Leiden: E. J. Brill, 1988.

tak özellikleri vurgulama yoluna gitmiştir.¹⁰ Sayıca hâlâ sınırlı olmakla beraber, küçük ya da orta ölçekli şehirlere dair çalışmalar da gerçekleştirilmiştir. Bu tür çalışmalar; bizi tarihçiler için her zaman odak noktası olan daha geniş metropollerden uzaklaştırdıkları ve bazı şehirleri diğerlerinden ayıran farklılıkları gözler önüne serdikleri için önem taşımaktadır. Küçük ve orta ölçekli şehirleri çalışma temayülünün, bazı bölgelerde, diğerlerine kıyasla daha bariz olduğu da unutulmamalıdır. Bu durum Bilâdü’ş-Şam’da, sözgelimi, ilmî mesâinin halen büyük ölçüde Kahire üzerinde odaklandığı Mısır’a göre çok daha aşikâr olduğu ortadadır.¹¹ Hatta Kahire’nin ikincil çalışmalarda bölgedeki diğer şehirlerle kıyasla belki de en iyi incelenen şehir olduğu da eklenebilir. Diğer taraftan tarihçiler Suriye’de, idarî başkent olan Şam ile ticarî başkent olan Halep’ten başka pek çok kasaba ve şehri araştırma sahasına çekmişlerdir. Mesela, Kudüs, Gazze, Hama, Akka, Halep ve Şam’ın şehir tarihine dair çok sayıda kitap ve makale mevcuttur.

İlgi gören konulardan biri de, bir şehrin genişliği ile o şehrin büyük bir metropolden nasıl farklılaştığını çalışmaktır: Toplumsal yapısı ve iktisadî ilişkileri bakımından Hama şehrinin,¹² şehir faaliyetleri bakımından Cezayir’deki Konstantin’in çalışılması gibi.¹³ Bu çalışmalar pek çok sonuçlara ulaşmaktadır. Daha küçük şehirler büyük şehirlerdekine benzer şekilde paralel bir yapıyı paylaşırsalar da, sosyal polarizasyon çok daha belirsiz, nüfus çeşitliliği ise sâkinler bakımından büyük şehirlere göre çok daha azdır. Ayrıca kırsal kesimle ilişkiler, büyük şehirlerdekinden biraz farklıdır. Mesela Abdülkerim Refik’in 942-943/1535-1536’daki Hama sicillerine dair çalışması; kırsal kesimle ilgili bilgilerin bu kayıtlarda, bir metropolde bulunabileceğinden daha net biçimde bulunabileceğini göstermektedir.¹⁴

10 *Grandes villes arabes a l’epoque ottomane*, Paris: Sindbad, 1985.

11 İskenderiye çalışması için; Fransız Doğu Arkeoloji Enstitüsü [Institut français d’archeologie orientale], Araştırma ve Dokümantasyon Merkezi [the Centre d’etudes et de Documentation, (CEDE)] ve Mısır Tarih Araştırmaları Derneği [Egyptian Society for Historical Studies]’nin katıldığı bir proje halen devam etmektedir. Bu projeye katılan Mısır ile bazı Avrupa ülkelerine mensup bir grup araştırmacı, İskenderiye ile ilişkisi bulunan Akdeniz limanlarının mahkeme kayıtlarını, büyükelçi raporlarını, gemicilik belgelerini ve diğer dokümanlarını sistematik olarak incelemektedir. Sonuçların yayınlanması, belli bir süre alacaktır.

12 Vladimir Glasman, “Les Documents du tribunal religieux de Hama. Leur importance pour la connaissance de la vie quotidienne dans une petite ville de Syrie centrale a l’epoque ottomane”, *Les Villes dans l’Empire Ottoman: Activites et Societes*, Daniel Panzac (ed.), Paris: CNRS, 1991, s. 17-40; Abdülkerim Rafek, “Mezâhir iktisâdiyye ve’-İctimâiyye min livâ Hama, 942-943/1535-1536”, Şam: *Dirâsât iktisâdiyye ve’-İctimâiyye fî târihi Bilâdi’ş-Şâm el-Hadis*, 2002, s. 11-60; James Reilly, *A Small Town in Syria Ottoman Hama in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Bern: Peter Land, 2002.

13 Andre Raymond, “Les caracteristiques d’une ville arabe ‘moyenne’ au XVIIIe siecle: le cas de Constantine”, a.m.f., *Arab Cities in the Ottoman Period*, Hampshire: Ashgate Valorium, 2002, s. 113-133.

14 Rafeq, *Mezâhir iktisâdiyye*, s. 22-23.

Thomas Philipp'in 1740-1830 yılları arasındaki "Akka" çalışması, nispeten küçük (yirmi beş ilâ otuz bin sâkini olan), mezkûr dönem boyunca deniz aşırı ihracata merkezlik eden ve devlet tekelinde tarımsal üretim yapan bir şehre ışık tutmaktadır. Tüm şehirlere ait başlıca bir özellik olarak uzun müddet kabul gören loncanın bu şehirde bulunmayışı Cezzâr Ahmet Paşa ile Süleyman Paşa'nın despotik idareleri ve şehrin neredeyse tamamen göçmen bir nüfusa sahip oluşundan kaynaklanmaktadır.¹⁵

Tarihsel demografi sahasında da ilerleme kaydedilmiştir. Arap şehirlerinin nüfusu hakkındaki araştırmalar, -Ömer L. Barkan'ın Anadolu için kullandığı türden- düzenli vergi defterleri bulunmaması engeliyle yüz yüze kalmıştır. Bu defterler ya Bilâdü'ş-Şam'dakiler gibi çok eksikti ya da Mısır ve Kuzey Afrika'dakiler gibi zaten mevcut değildi.¹⁶ Bilâdü'ş-Şam'da mevcut vergi defterleri çok az ve dağınıktır. Jean-Paul Pascual; bu sayımlardan olan 955/1548 ve 977/1569 tarihli Şam sayımlarını esas alarak, bu yüzyılın ilk yarısında nüfusun bir düşüşü müteâkiben arttığını öne sürmüştür.¹⁷ Bu artış, Barkan'ın Anadolu'da tespit ettiği duruma paralellik arz eder. Diğer taraftan Mısır'da, Fransız seferi boyunca (1798-1801) Kahire sâkinlerinin bileşimi hakkında oldukça detaylı nüfus tahminleri yapıldı. Daha az bilinen fakat daha önemli olanı, 1846-1848 yıllarında Mehmet Ali [Paşa] tarafından yapılan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda hane sayısından ziyade fert sayısını tespit eden ilk nüfus sayımıdır. Bu sayım sonuçları günümüzde, binlerce cilt halinde Mısır Millî Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.¹⁸

Bazı araştırmacılar, bu gibi kaynakların bulunmadığı dönem yahut bölgeler için nüfusu tespit amacıyla değişik mekanizmalar geliştirmiştir. Andre Raymond, şehir merkezlerindeki nüfus artışının göstergesi olarak kullanılabilir olacak öğeleri belirlemeye çalışmıştır. Bu göstergelerden biri, XVI. yüzyılın sonlarına

15 Thomas Philipp, "Social Structure and Political Power in Acre, 1740-1830", *Etudes sur les villes du Proche-Orient, XVIe-XIXe siècle, Hommage a Anre Raymond*, Şam: Institut français de Damas, 2001, s. 166-171.

16 Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. I, 1300-1600, Cambridge University Press, 1994, s. 28-8; Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*, Cambridge University Press, 1999, s. 90-92.

17 Jean Paul Pascual, *Damas a la fin du 16eme siècle d'apres trois actes de waqf ottoman*, Şam: IFEAD, 1983, s. 22-24; ayrıca bkz. Zohair Ghazzal, *Leconomie Politique de Damas Durrant le XIXe siècle, structures traditionnelles et capitalisme*, Şam: Institut français de Damas, 1993, s. 33-46.

18 1994'te, Kahire'deki Dökümantasyon Merkezi [CEDEJ] tarafından, bu nüfus sayımı üzerine başlatılan mühim proje, birkaç makale ortaya koymuşsa da, projenin esas yayınları henüz gerçekleştirilmemiştir. Bkz. Ghislaine Alleaume ve Philippe Fargues, "La naissance d'une statistique d'Etat, le recensement de 1848 en Egypte", *Histoire & Mesure*, 1998, c. XI-II, s. 1-2, s. 147-193; Philippe Fargues, "Voisinage et frontiere: Resider au Caire en 1846", Jocelyne Dakhila (ed.), *Urbanite Arabe, Hommage a Bernard Lepetit*, Paris, s. 77-112. Evlerin sayıldığı 1821'deki daha erken bir sayım için bkz. Muhammed Hakim, "el-A'tâb ve'r-Ruûs, et-Tekvinü'l-İctimâ' li'r-rakam fi Mısır mâ beyne 1821 ve 1824", *Mütûn asriyye*, 2000, c. I, s. 89-99.

doğru Tunus, Kahire ve Halep'te gerçekleşen -Raymond'un nüfus artışı ve şehir büyümesi için esas aldığı- bir vâkıydı.¹⁹ Raymond hamam ve ilk mektep gibi halen kullanımda olan umumî binaların, şehir büyümesinin bir göstergesi olarak da kullanılabileceğini öne sürmüştür. Zira bu yapılar, şehrin çoğu bölgesinde bulunduğu gibi, şehir nüfusunun büyük kesimi tarafından da kullanılmaktaydı. Şehir büyümesi hangi metotla tespit edilirse edilsin, bu durum, büyümenin genellikle dinamik bir ekonomiye bağlı olduğuna dair varolan çöküş paradigmasına bir meydan okuma idi.

Şehirler hakkındaki son çalışmalar, esnaf ve tüccar gibi bazı kesimleri tanımlamayı mümkün kılmış ve böylece çeşitli araştırma kanalları arasına yenileri ilave edilmiştir. Bu yaklaşımlardan birinin amacı, Anadolu şehirleri ile Arapça konuşulan şehirler arasındaki -ticarî faaliyetlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun bu farklı bölgelerindeki şehirlerde başat bir fonksiyon olması gibi-benzerliklerin ya da paralelliklerin varlığını göstermektir.²⁰ Bir diğer yaklaşım ise; şehirler arasındaki ilişki, ihtiyaç ve bir şehir yahut bölgeden diğerine yapılan göçleri incelemektedir. Yerel veya uzak mesafedeki ticaret ağlarını, insan ve ticarî eşya hareketlerini, bir şehirde ticarî gayelerle ikâmet eden toplulukları, başka bir şehirde yaşayanlar tarafından yapılmış yatırımları, bir şehirde yayınlanan hükümleri diğer bir şehirde de geçerli sayan mahkemelerin rolünü çalışmak gibi faktörlerin hepsi, şehirlerin ticaretle kurdukları bağın bazı biçimlerine işaret etmektedir.

Aynı yaklaşım, şehirleri ve insanlarını birbirine bağlayan bir başka hareket tarzı olan hacca da uygulanmıştır. Mekke'ye her yıl yapılan hac, hacıları uzak bölgelerden Anadolu-Mekke hattındaki Şam gibi önemli duraklara getiren uzun yol boyunca kasabaları ve şehirleri birbirine bağlamıştır. Hac yolculuğundaki temel bir durak şehri olarak Şam çalışmaları, ticarî faaliyetlerin Halep tarafından üstlenildiği bir dönemde bile, böyle bir fonksiyonun Şam'a sağladığı önemi gösterir. İnsanî bakımdan da hac çalışmaları çok önemlidir çünkü hacca gidiş veya dönüş esnasında oraya ulaşan değişik sınıf ve geçmişe sahip insan topluluklarının, değişik uzunluktaki dönemler boyunca kalacak yerlerinin temin edilmesi gerekmektedir.²¹

Bu araştırmalar, şehrin tecrit edilmiş bir varlık şeklinde kavranması iddialarına meydan okumaktadır. Şehirler daha geniş bir çerçeveye oturtularak hem

19 Andre Raymond, "Le déplacement des tanneries a Alep, au Caire et a Tunis a l'époque ottomane: un indicateur de croissance urbaine", *Revue d'Histoire Maghrébine*, Ocak 1977, s. 192-200.

20 Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, Cambridge University Press, 1999.

21 Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: the Hajj Under the Ottomans*, Londra: I. B. Tauris, 1994; Colette Establet ve Jean-Paul Pascual, *Ultime voyage pour la Mecque, les inventaires après decès de pelerins morts a Damas en 1700*, Şam: Institut français de Damas, 1998.

şehirler arasındaki hiyerarşi vurgulanabilmiş, hem de sonraki çalışmaların tarihî süreçle irtibatı sağlanabilmiştir.

Antoine Abdel Nour, tek eserde birkaç şehri çalışmaya yönelik ilk ve en kapsamlı çabalardan biri olarak yazdığı Bilâdü’ş-Şam şehirleri hakkındaki kitabında, bu şehirlerin birbiriyle olan ilişkilerini ve bir şehri diğerine veya onun bölgesine bağlayan ağlar aralarındaki hiyerarşiyi incelemiştir.²² Bazı şehir merkezlerini birbirlerine bağlayan yapısal ilişkileri gösterirken, çalıştığı şehirler arasında kesin bir tutarlılığın bulunduğunu da ortaya koymuştur.

Şehirler arası ilişkinin bir diğer boyutu ise insan hareketliliği yoluyla olur. Tunus’taki Temimî Merkezi, Müslüman ve Yahudilerin İspanya’dan çıkarılması müteâkip Kuzey Afrika’ya yerleşen Endülüs nüfusu hakkında bir dizi seminer düzenlemiş ve pek çok çalışma yayınlamıştır.²³ Bu seminer ve çalışmalar, bölgede ikâmet edegelen yerliler ile yeni yerleşimciler arasındaki bütünleşme ve etkileşim konularını ele almaktadır. Sayısız çalışma, değişik şehir merkezlerindeki muhtelif toplumların göç, yerleşim ve bütünleşme sürecini inceler. Bunlar içinde Suriye ve Kuzey Afrikalılar önde gelmektedir. Husam Abdul Muti; XVIII. yüzyılda Fez’den Kahire’ye mühim bir tüccar göçü olduğunu tespit etmiş ve bunu, Fez şehrindeki karışıklık ile tacirlerin Kahire’ye vardiktan sonra kolayca uyum sağlayabildikleri yapılara bağlamıştır. Bu tacirler, şehrin tüccarları arasında da kısa sürede büyük bir üne kavuşmayı başarmışlardır. Ticaret şüphesiz bu göçlerde temel bir etkendi, fakat kesinlikle yegane faktör değildi. Mesela Suriyeli Hıristiyanların Mısır’a gelişi, aslında dinî kavgaların bir sonucuydu.²⁴ Yukarıda zikredilen çalışmalar, gerek nüfus hareketini ve gerekse bu nüfusun yeni bir şehir çevresiyle bütünleşmesi ve şehirlerin karşılıklı bağımlılığını esas alan yaklaşımlarıyla, şehirlerin kendi başlarına ele alınmaları fikrine karşı çıkmaktadırlar.

Büyük şehirleri karakterize eden özelliklerden biri de farklı kökenlere ait, yerli olmayan toplumların varlığı idi. Mağribîler; Kahire’deki Türk, Suriyeli, Ermeni ve diğerlerini de kapsayan bu tarz sayısız topluluktan sadece biriydi. Mağribîler -pek çok Kürt ve Türk gibi- Şam’da da mevcuttu. Tunus’ta çok sayı-

22 Antoine Abdel Nour, *Introduction a l’Histoire urbaine de la Syrie Ottomane (XVIe-XVIIIe siècles)*, Beyrut: Librairie orientale, 1982, özellikle bkz. 8. Bölüm.

23 Abdeljelil Temim (ed.), *Famille Morisque: femmes et enfants*, Zaghuan: Fondation Temimi, 1997; a.mlf., *Le gouvernement ottoman et le probleme morisque* (Fransızca ve Arapça), Zaghuan: Fondation Temimi, 1989; a.mlf., *Los praticas musulmanes de los moriscos musulmans (1492-1609)* (Arapça ve İspanyolca), Zaghuan, 1989. Bunlar, konu hakkında yapılmış sayısız çalışmadan sadece birkaç tanesidir.

24 Andre Raymond, *Grandes Villes arabes a l’epoque ottomane*, Paris: Sindbad, 1985, s. 101-107; Thomas Philipp, *The Syrians in Egypt 1725-1975*, Stuttgart, 1985; Husam Abdul Muti, “Fez Merchants in XVIIIth Century Cairo”, Raouf Abbas ve Nelly Hanna (ed.), *Society and Economy in Egypt and the Levant, 1600-1900, Essays in honor of Andre Raymond*, American University in Cairo Press, 2006’da yayınlanacak.

da Cezayirli ile Endülüs'ten kaçmış kalabalık bir mülteci topluluk ikâmet etmekteydi. Yine, önemli miktarda Bilâdü'ş-Şamlı Hıristiyan, XVIII. yüzyılda Mısır'a gelmişti. Farklı zamanlarda, farklı coğrafi bölgelerden gelen bu insanlar, bölgenin pek çok büyük şehrine gözle görülür bir kültürel çeşitlilik getirmişlerdi.

Bu konunun bir diğer boyutu da şehir yatırımlarıdır. Şehirle sadece geçici ilişkileri olmasına rağmen, XVI. yüzyıl Osmanlı valilerinin uzun vadeli yatırım eğilimleri bulunmaktaydı. Mısır'daki Süleyman Paşa, Sinan Paşa ve Ahmet Paşa gibi bazı paşaların, Bulak ve Akdeniz'de Râşid gibi liman şehirlerinde bulunan büyük ticarî binaları (acentalar, kayseriyye -kapalı çarşı-, dükkan ve depolar) ile hamam ve ev gibi sivil yapıları ticarî bir gayeyi akla getirmektedir. Daha da önemlisi, böyle bir yapının içindeki geniş finansal yatırımlar, çoğu paşanın kısa süreli valilikleri ile ters orantılıdır. Fakat bu da gösteriyor ki, paşalar İstanbul'a döndüklerinde uzun vadeli bu yatırımlarını oradan yönetebiliyor ve uzakta yapabilecekleri diğer yatırımlarla bunları, olumlu anlamda, kıyaslayabiliyorlardı.²⁵ Böyle bir perspektif, merkez-vilayet ilişkilerini araştırmanın farklı bir yolu olup, vilayetleri marjinalize etmeden inceleyen bir yaklaşımdır. Ayrıca nüfus, mal ve para hareketiyle bir şehri diğerine bağlayan bütün bu bakış açıları bölgesel düzeyde daha tutarlı bir perspektif sunmaktadır.

Şehir çalışmaları ayrıca, bir Arap şehri ile diğeri arasındaki farklılıkları da göstermekte ve bir şehirde var olduğu benimsenmiş şartların, bir başka şehre zorunlu olarak uygulanamayabileceğine işaret etmektedir. Bu durumun açıkça görüldüğü bir örnek, uzak mesafeli ticarete gayrimüslim tüccarların rolü meselesidir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, uluslararası ticarete gayrimüslimlerin baskın varlığı fikri uzun süredir doğru olarak kabul edilmekteydi. Şüphesiz gayrimüslimler, bazı bölgelerdeki uzak mesafeli ticarete başat bir rol oynamıştır. Nitekim, Sadok Boubaker'in XVII. yüzyıl Tunus-Akdeniz ticareti hakkındaki çalışması, Avrupalıların bu ticaretteki üstünlüğüne işaret etmektedir.²⁶ Benzer şekilde Halep'in ipek ticareti, Ermenilerin ve yerli Hıristiyan Arapların elindeydi.²⁷ Fakat diğer taraftan gayrimüslimler, gerek transit kahve ve Hint tekstil malı ticaretinde, gerekse de Osmanlı topraklarıyla ticarete olsun, Mısır'ın uzak mesafeli ticaretinde yer almamaktadırlar. Bu şehrin yerel ticareti bile, görebildiğimiz kadarıyla, Müslümanların elindeydi. Bu tarz muka-

25 Nelly Hanna, *An Urban History of Bulaq in the Mamluk and Ottoman Periods*, Kahire: Institut français d'archeologie orientale, 1984. Konuya daha farklı bir yaklaşım için bkz. Richard van Leeuwen, *Waqfs and Urban Structures, The Case of Ottoman Damascus*, Leiden: Brill, 1999.

26 Sadok Boubaker, *La Regence de Tunis au XVIIe siecle: ses relations commerciales avec les ports de l'Europe mediterraneene, Marseille et Livourne*, Zaghuan: Centre d'Etudes de Recherches Ottomans et Morisco-Andalouses, 1987.

27 Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *The Ottoman City Between East and West*, s. 33.

yeseler, Müslüman tacirler hakkında uzun süredir benimsenen görüşleri ortadan kaldıracığı gibi, bazı bölge ve dönemlerde mevcut çeşitliliği de göstermeye yarayacaktır.

Son çalışmalar, şehirlerin idaresine, önceki çalışmalarda yapıldığı gibi yeknesak değil, daha kompleks bir biçimde bakmamızı da önermektedir. Andre Raymond; loncalar, meskûn mahallelerdeki [hara] yerel insanlar ve dinî topluluklar gibi farklı grupların şehir idaresine katılımını incelemiştir. Bu grupların üstlendiği işlevler tespit edilmiş veya açıkça belirtilmiş olmayıp şartlara göre değişiklik arz ediyordu. Mesela bir kriz anında mahalledeki güvenliği sağlamak, hukuk ve düzeni muhafaza etmek ya da bir meskûn mahalle yardım etmek gibi işlevler yüklenirken; normal zamanlarda, giriş ve çıkışları denetlemek gibi işlevler yüklenebiliyordu.²⁸ Mahkeme kayıtlarında görülen *kadın*ın şehirdeki rolü, şehir ile ilgili tasavvurumuza önemli bir boyut eklemiştir. Kadının şehir idaresindeki rolü, özellikle kanunsuz bina, pencere, kapı ve caddeleri teftiş ve temel malların fiyatını tayin gibi önceden muhtesibe ait olan bazı görevleri de kapsamaktaydı. Mahkemeler ve kadının şehir yapısındaki rolü, daha detaylı çalışmalar ile Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan farklı bölgeler arasında yapılacak mukayeseleri hak eden bir konudur.²⁹

Arap şehirlerindeki sosyal hayata dair yapılan çalışmalarda da büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Son birkaç yılda yapılan pek çok çalışma sayesinde cinsiyet, aile tarihi ve hane yapıları hakkında artık çok daha fazla şey bilmekteyiz. Kahire Memlûkluları'nda siyasî bir yapı olarak haneler, Tunus ve Musul'daki yatırımları ve servetleri ile ilişkili olarak aileler, Halep'teki aile stratejileri ve Kahire'de ev ve mahrem alan kullanımı bağlamında aile gibi konunun çeşitli boyutları incelenmiştir.³⁰ Lonca ve şehir vakıfları hakkındaki çalışmalar, burada ele alınamayacak kadar fazladır. Çok yaygın olan bu konuların her biri için ayrı ayrı literatür çalışmalarına ihtiyaç vardır.³¹

28 Andre Raymond, "The Role of Communities (Tawa'if) in the Administration of Cairo in the Ottoman Period", Nelly Hanna (ed.), *The State and its Servants, Administration in Egypt From Ottoman Times to the Present*, American University in Cairo Press, 1995, s. 32-43.

29 Kahire'deki Mısır Tarih Araştırmaları Derneği, son on yıldır her ay 'Osmanlı Semineri' düzenlemektedir. Tebliğlerin bir kısmı yakın zamanda yayınlanmıştır. Bkz. Nasır İbrahim ve İmad Hilal, *el-Adâle beyne's-ş-şeria ve'l-vâki'fi Mısır fi'l-asri'l-Usmâni*, Kahire: Kahire Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Merkezü'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-ictimâiyye, 2002.

30 Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt*, Cambridge University Press, 1997; Margaret Meriwether, *The Kin Who Count in Ottoman Aleppo*, Austin: Texas University Press, 1999; Dina Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge University Press, 1997; Abdelhamid Henia, *Propriete et Strategies Sociales a Tunis (XVI-XIXe siecles)*, Tunus: Faculte des Sciences humaines et sociales de Tunis, 1999; Nelly Hanna, *Habiter au Caire, les Maisons moyennes et leurs habitants aux XVIIe et XVIIIe siecles*, Institut français d'archeologie orientale, 1991.

31 Loncalar üzerine yapılan son akademik çalışmalardaki temayüllerin değerlendirilmesi için bkz. Nelly Hanna, "Guilds in Recent Historical Scholarship", *Islamic City*, (MIT, baskıda).

XVI.-XVIII. yüzyıllar arasındaki dinî gruplarla ilgili çalışmalarda da bazı yeni atılımlar gerçekleştirilmiştir. Mesela Magdi Guirguis, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimleri araştırmak için sıklıkla kullanılan kategorileri sorgulamıştır. "Gayrimüslim topluluk" ve "dinî topluluk" kavramlarının, sadece böyle bir topluluk ile devlet arasındaki ilişkileri ifade ettikleri zaman anlamlı olduğunu, bunun dışında ise bu kavramların çok statik ve değişmez olduğunu söylemiştir. O, bu toplulukların sosyal bağlamlarında konuşurken daha dinamik bir analiz yapılmasını önermektedir. Magdi Guirguis'in Osmanlı dönemindeki Kiptilere dair çalışması, sadece Kiptilerle devlet arasındaki ilişkilerde meydana gelen değişikliği değil, toplumun bizzat kendisindeki ve liderlik yapısındaki değişimleri de vurgulamaktadır.³² XVIII. yüzyıla beraber Kiptî seçkinler; sadece kendi cemaatleri içinde değil, bir bütün olarak toplumda servet ve nüfuz sahibi bir konuma ulaşmış ve bu sayede, dinî liderlikten ziyade cemaatin liderliğini ellerine geçmişlerdir. Nâsır İbrahim'in Fransız istilası hakkındaki çalışması ise; XVIII. yüzyılda Memluk beylerinin hizmetindeyken, bu dönemde malî kurumlarda göreve getirilen Kiptî mübaşirlerin mühim bir diğer yönünü ortaya koymaktadır. Onların gücü, Fransız işgalcilerle karşılaştırıldığında; genelde malî sistem, özelde ise vergilendirme hakkındaki bilgilerinden kaynaklanıyordu. Onlar Fransızlara bu bilgiyi ancak yoğun baskılara maruz kaldıkları zaman, kısmî ve muğlak bir şekilde verdiler. Bu çalışmalar Kiptîleri tarihî sürece dahil etmiş ve her grubun kalın çizgilerle diğerinden ayrıldığı dinî mozaik şeklindeki modern öncesi algıyı kırmıştır. Burada bizi bekleyen soru, 'bu tarz yaklaşımların acaba Kahire dışındaki gayrimüslimlere de uygulanıp uygulanamayacağı ya da bu şartların sadece o bölgeye özgü olup olmadığı' sorusudur.³³

Raymond, dönüm noktası olan kitabı *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe siècle*'de üretici, tüccar, hizmet sektörü ve mültezimler gibi ekonomik bakımdan faal gruplarla ilgilense de; yeni çalışmalar, hizmet ve eğlence sektöründe ekonomik olarak aktif bir rol oynamayanları ya da ekonominin kıyısında kalmış kimseleri ele almaktadır. Araştırmacılar; son on yıldır toplum yahut ekonominin kıyısında kalıp seslerini duyuramamış, yazılı bir metni bulunmayan, hukukun kıyısında kalmış yahut hukuk dışı davranan kesimleri incelemenin yollarını aramaktadır.

32 Magdi Guirguis, "The Organization of the Coptic Community in the Ottoman Period", Raouf Abbas ve Nelly Hanna (ed.), *Society and Economy in Egypt and the Levant, 1600-1900: Essays in honor of Andre Raymond*, American University in Cairo Press, 2006'da yayınlanacak; Magdi Guirguis, "Athar Al-'Arâkhina 'alâ 'Awda' Al-Qibt fi Al-Qarn Al-Thâmin 'Ashir", *Annales Islamologiques*, 2000, sy. 34, s. 23-44.

33 Nâsır İbrahim, *el-Feransiyyûn fî Said Mısır: el-Müvâcehetü'l-mâliyye (1798-1801)*, Silsilâtü Mısır en-Nehda, Dâru'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire, 2005, (4. Kısım), s. 135-191. Bilâdü'ş-Şam'daki gayrimüslimler üzerine yapılan son çalışmalar, Mısır'dakinden farklı olarak, XIX. yüzyıldaki dönüşüm ve bu dönüşümün önceki dönemdeki kaynakları üzerine yoğunlaşmıştır. Mesela bkz. Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: the Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, 2001.

Seyyid Aşmavî, Osmanlı Kahire'sindeki toplumun fakir ve kıyıda kalmış kesimlerini atasözü, şiir ve dönemin kroniklerinin kaydettiği şarkılar vasıtasıyla incelemiştir. Bir başka deyişle; çalışmasını, bu kesimler hakkında başkaları tarafından söylenenlerden ziyade onların bizzat kullandıkları dili dikkate alarak gerçekleştirmiştir. Onun marjinal gruplara dair çalışmaları, bu grupların kültürüne, diline, kahramanları olarak gördükleri şahıslara, kısacası bu atasözü ve şiirlerle vurgulanan, otoritelere direnişi ifade eden, zengin bir kelime hazinesine sahip başlı başına bir kültüre ışık tutmaktadır. Aşmavî; ayrıca, şehirlerin bir vakası olan, ekmek ve açlıkla bağlantılı sözlü veya fiilî şiddeti de incelemiştir.³⁴

Fahişeler gibi hukukun kıyası yahut dışında kalan kesimler; sadece kendi davranışları bakımından değil, semtlerindeki insanlar, mahkemeler ve kadınlar tarafından nasıl algılandıkları bakımından da araştırmacıların ilgisini çekmiştir.³⁵ Abdülhamid Lagueche tarafından (XVIII.-XIX. yüzyıllarda) Tunus'taki marjinal ve fakir kesimlere dair yapılan mufassal bir çalışma; devlet, polis ve toplumun, fahişeler ile erkek ve kadın mahkumları kapsayan fakir ve marjinal kesimlere yönelik tutum ve ilişkilerindeki değişimin izini sürmektedir.³⁶ Abdülhamid Henia da benzer biçimde, Tunus hapishanelerindeki insanlar hakkında çalışmıştır. Mahkumların isimlerini sıralayan 1762 tarihli müstesna bir belgeye dayanan Henia, meseleyi sosyal yapı ve eşitsizliklerinin bir yansıması şeklinde inceleyerek belgenin muhtevasını daha geniş bir çerçevede analiz etmeyi başarır.³⁷ İmad Hilal ve Mine Ener'in çalışmalarının gösterdiği gibi, XIX. yüzyılda devlet fuhuş ve yoksulluk ile daha bariz biçimde ilgilenmektedir. Fakirler kendilerini barındırıp besleyen kurumlara yönlendirilerek sokaklarda pek rastlanılmaz olmuşlar, fahişelerse başkentten sürülmüşlerdi.³⁸

Şu bir gerçek ki, Mısır şehir tarihi hakkındaki mevcut kaynaklar XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyıl arasında dramatik bir değişime maruz kalmıştır. Mahkeme kayıtları, hatta kronik ve biyografilerin sayısında büyük bir düşüş görü-

34 Seyyid Aşmavî, “‘Unfü'l-ciyâ': İntifâdâtü'l-hubz fi Mısır el-'Usmâniyye”, Ubâde Kühayle (ed.), *es-Sevra ve't-tağyîr fi'l-vatani'l-Arabî abra'l-'usûr*, Kahire Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Merkezî'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtü'l-İctimâiyye ve Mısır Tarih Araştırmaları Derneği, 2005, s. 164-193; Seyyid Aşmavî, *el-Cemâatü'l-hâmişiyetü'l-münharife fi târihi Mısır el-hadis*, Kahire: Kahire Üniversitesi Matbûâtü Merkezi'l-Buhûsü'l-İctimâiyye, 2003. Ayrıca salgın ve kıtlıkların şehir nüfusu üzerindeki sonuçları için bkz. Nâsir İbrahim, *el-Azamâtü'l-ictimâiyye fi Mısır fi'l-karni's-sâbi' aşer*, Kahire: Dâru'l-Afaki'l-Arabiyye, 1998.

35 Abdul Karim Rafeq, “Public Morality in XVIIIth Century Ottoman Damascus”, *Villes au Levant, Hommage a Andre Raymond*, s. 180-196.

36 Abdelhamid Lagueche, *Les Ombres de la Ville, Pauvres, marginaux et minoritaires a Tunis (XVIIIe et XIXe siecles*, Centre de publication universitaires, Faculte des Lettres de Manouba, 1999.

37 Abdelhamid Henia, “Prisons et prisonniers a Tunis vers 1762: systeme repressif et inegalites sociales”, *Revue d'Histoire Maghrebine*, c. X, sy. 31-32, s. 223-252.

38 İmad Hilal, *el-Beğayâ fi Mısır, Dirâse Târîhiyye İctimâiyye, 1834-1949*, Kahire: el-Arabî, 2001; Mine Ener, *Managing Egypt's Poor and the Politics of Benevolence, 1800-1952*, Princeton: Princeton University Press, 2003.

lürken, pek çok idare, ekonomi ve eğitimle ilgili meseleleri içeren devlet arşivlerinde ise, devletin imkân ve faaliyetlerinin genişlemesine paralel olarak, muazzam bir artış yaşanmıştır.³⁹ Bu yüzden eldeki kaynaklar, bu iki asır arasındaki sürekliliği görmemizi sağlayamamaktadır. Birkaç tarihçi bunu yapmaya teşebbüs etse de, sayıları oldukça azdır.⁴⁰

XIX. yüzyıldaki şehir çalışmalarına hâkim olan bazı temayüller de yok değildir. Mesela Avrupa kapitalizminin nüfuzu ve sonuçları temel bir araştırma konusu olup şehir üretimi, sosyal dönüşüm ve ekonomik ilişkilere değinilmektedir. Araştırmacılar; kapitalizmin -ithal malla rekabet edemeyen, kendilerini tamamen yoksullaştıran değişimle baş etmenin çeşitli yollarını bulmak zorunda kalan- yerel üreticiler üzerindeki tesirini ele almışlardır.⁴¹ Ayrıca, artan uluslararası ticaretin; şehirlerde özellikle de liman şehirlerinde meskûn yabancı toplulukların hacim ve yapısı üzerindeki etkisini değerlendirmişlerdir. Robert Ilbert'in İskenderiye hakkındaki muazzam çalışması, ikili bir yapının ortaya çıkmasıyla şehrin sosyal yapı ve topografyasında meydana gelen değişiklikleri farklı topluluk ve hayat tarzlarını belirterek inceler.⁴²

Son olarak, yakın zamanda, Osmanlı varlığını, geç XIX. yüzyıl şehirlerini çalışırken gündeme getirmeye çalışan bir temayül görülmektedir. Bu temayül kısmen, dünya-ekonomi gibi bir yaklaşımla Batı'yı değişimin yegane referansı olarak gösteren çalışmalara verilmiş bir cevaptır. *The Empire in the City, Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire* kitabı içerisindeki pek çok makale; Osmanlı Devleti'ni, nihaî çöküşünden 20-30 yıl öncesine dair analizlere

39 Osmanlı Kahiresi'ndeki 15 mahkemeden 12'sinin en son kayıtları 1811-1812 yahut bu tarihin biraz öncesine giderken, miraslarla ilgilenen Kısmet kayıtları 1875 ve 1880'e kadar devam etmektedir. Daha önce sahip olduğundan farklı fonksiyonlar taşımakla beraber, sadece Bâb-ı Âli kayıtları 1923'e kadar uzanmaktadır: Bkz. Selva Ali Mîlâd, *el-Vesâiku'l-Usmâniyye: Dirâse arşifiyye vesâikiyye li sicillâti mahkemeti'l-Bâbi'l-Âli*, 2 cilt, İskenderiye: Dâru's-Sekâfeti'l-İlmiyye, 2000, c. I, s. 148-174. XIX. yüzyılın ilk yarısına ait yegane kronik şudur: Şeyh Halil b. Ahmed er-Recebî, *Târîhu'l-vezîr Muhammed Ali Bâşâ*, Daniel Crecelius, Hamza Bedr ve Hüsamüddin İsmail (ed.), Kahire: Dâru'l-Afaki'l-Arabiyye, 1997.

40 Pascale, Ghazaleh, "Manufacturing Myths: Al-Khurunfish, A Case Study", Nelly Hanna (ed.), *Money, Land and Trade, An Economic History of the Muslim Mediterranean*, Londra: I. B. Tauris, 2002, s. 124-138; a.mlf., "The Guilds: Between Tradition and Modernity", Nelly Hanna (ed.), *The State and its Servants*, s. 60-74; a.mlf., *Masters of the Trade: Crafts and Craftspeople in Cairo, 1750-1850, Cairo Papers in Social Sciences*, c. XXII, sy. 3, American University in Cairo Press, 1999.

41 Abdul Karim Rafeq, "Craft Organization, Work Ethics and the Strains of Change in Ottoman Syria", *Journal of the American Oriental Society*, 1991, c. CXI, sy. 3, s. 495-511; a.mlf., "The Impact of Europe on a Traditional Economy: the Case of Damascus, 1840-1870", Jean-Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont (ed.), *Economie et societe dans l'Empire ottoman*, s. 419-432.

42 Robert Ilbert, *Alexandrie, 1830-1930*, 2 cilt, Kahire: Fransız Şark Arkeoloji Enstitüsü, 1996, c. I, s. 197-202.

yeniden dâhil etmeyi önermektedir.⁴³ Şüphesiz bu tarihten sonra İstanbul'la ilişkiler bir Arap şehirden ötekine oldukça farklı olmuş, kimi şehirler kısmen sömürgeleşirken, kimileri de sömürgeleşme yoluna girmişlerdir.

A Survey on Urban History of Arab Cities in the Ottoman Period

Nelly HANNA

Abstract

The study considers a few trends in recent scholarship on the urban history of Arab cities under the Ottomans. One important development of recent years has been the publication of source material, both chronicles and archival material such as waqfs and court cases. This has helped researchers to develop approaches other than the models, like that of 'the Islamic city' or the 'Middle Eastern city'. Among the recent trends has been an interest in historical demography, in the study of trading networks and the movement of people, urban investment. Thus cities are studied in relation to each other, which is in itself a significant development because it gives certain coherence to the region as a whole and moves us away from the isolation paradigm. Another theme that new research has covered is that of marginals, prisoners, prostitutes and people outside of the economy.

Keywords: Historical Demography, Communities, Trading Networks, Marginals, Islamic City, Egypt.

Osmanlı Dönemi Arap Şehir Tarihi Üzerine Bir İnceleme

Nelly HANNA

Özet

Bu çalışma, Osmanlı dönemi Arap şehirleri tarihi üzerine yapılan son akademik çalışmalarındaki bazı temayülleri değerlendirmektedir. Son yıllardaki önemli gelişmelerden birisi; vakıflar ve mahkeme davaları gibi gerek kronik gerekse arşiv belgelerinden oluşan kaynak materyallerin de yayınlanması olmuştur. Bu; araştırmacıların, "İslam şeh-

43 Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber, *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, Orient-Institut der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Beyrut, 2002, özellikle bkz. "The Introduction", s. 4-10.

ri” yahut “Orta Doğu şehri” gibi modeller dışında yaklaşımlar geliştirmesini sağlamıştır. Son yıllardaki temayüllerden biri de tarihsel demografi, ticaret ağları ve insan hareketleri ile şehir yatırımı çalışmalarına duyulan ilgidir. Böylece şehirler, birbirleriyle ilişkili olarak incelenirler. Bu durum, bir bütün olarak bölgeye bakmayı sağlaması ve bizleri tecrit paradigmasından uzaklaştırmasından ötürü başlı başına mühim bir gelişmedir. Yeni çalışmaların ilgilendiği bir diğer konu ise; mahkumlar, fahişeler ve ekonominin kıyısında kalmış insanlar gibi marjinal gruplardır.

Anahtar sözcükler: Tarihsel Demografi, Cemaatler, Ticaret Ağları, Marjinal Gruplar, İslam Şehri, Mısır.